

Костянтин Олександрович БЕРЕЖКО

ORCID: 0000-0001-8998-9916

Тарас Тарасович АШУРКОВ

ORCID: 0000-0002-3562-1750

Столітня діяльність Свідків Єгови в Україні (70-річчю трагедії операції “Північ” присвячується)

Висвітлено історію розвитку громади Свідків Єгови на українських теренах протягом останніх ста років. Охарактеризовано релігійну політику польської та румунської влади на західноукраїнських землях. Проаналізовано репресивну складову антирелігійної політики компартійно-радянського режиму в Україні впродовж 1939–1989 рр., а також визначено перспективи подальшого дослідження цієї проблеми. Звернена увага на виселення Свідків Єгови до Сибіру під час проведення операції “Північ” у післявоєнний період. Описано умови реєстрації цієї релігійної громади в УРСР. Наведено сучасні факти переслідувань її представників з боку внутрішніх органів безпеки Російської Федерації. Введено у науковий обіг деякі нові матеріали з архівів МДБ-КДБ та спогадів очевидців.

Ключові слова: компартійно-радянський режим, репресії, депортація, Свідки Єгови, Дослідники Біблії, операція “Північ”, легалізація

Konstantyn Berezhko, Taras Ashurkov

A Century of Jehovah’s Witnesses’ Activity in Ukraine (On the Occasion of the 70th Anniversary of the Tragic Operation “North”)

The history of the development of the community of Jehovah’s Witnesses in Ukraine over the past 100 years is covered. In the Soviet times, scholarly works on the history of religion were by far dedicated to traditional religions, such as the Orthodox, Catholic or Greek Catholic church. Meanwhile the historical studies contain little if any information concerning the relations between the state and less widespread denominations, which were also persecuted during different periods of the Soviet rule, including Jehovah’s Witnesses. Little research has been done in Ukraine on this religion, and even less attention is paid to their existence in the times of the USSR. Nevertheless Jehovah’s Witnesses are one of the most well-known religious movements in Ukraine. According to scholars, they owe their notability to their energetic activity and firm neutral standing under different regimes rather than the number of their communities (congregations). Consequently, the politics of the Polish and Romanian governments in Western Ukraine regarding religion are described. The repressive component of communist government of Soviet Ukraine in 1939–1989 and determines directions for further research of this topic are also investigated. In addition, contrary to the common practice, it is shown that Jehovah’s Witnesses with their century-long history are a religious group traditional for Ukraine. Another focus of the article is the 70th anniversary of the deportation of Jehovah’s Witnesses to Siberia and the 30th anniversary of the religion’s official registration in Ukraine. Also, new facts are introduced on the persecution and pressure methods of the security apparatus of the

Russian Federation. A number of documents from MGB-KGB archives are cited in the publication for the first time. The testimonies of eyewitnesses and victims of persecution are included.

Keywords: Communist Party-Soviet regime, repression, deportation, Jehovah's Witnesses, Bible Students, Operation "North", deportation, legalization

Постановка проблеми. Розкриття суті діяльності релігійної конфесії Свідків Єгови в Україні та особливостей її історичного розвитку в країні є вкрай важливою проблемою, з огляду на необхідність постійної реалізації в духовному просторі сучасної України принципів релігійної терпимості.

Аналіз наукових досліджень. В історіографії аналізованого питання можна виділити наукові праці, які за хронологічно-тематичним критерієм умовно поділяються на три основні групи: 1) критично-атеїстичні розвідки радянської доби (це як загальні дослідження сектантства в СРСР, так і присвячені лише діяльності Свідків Єгови в цій тоталітарній державі); 2) роботи сучасних українських і російських істориків та релігієзнавців; 3) іноземна й емігрантська література.

Радянськими науковцями було накопичено вагомий доробок, в якому висвітлюються різні аспекти діяльності Свідків Єгови. Тільки за десять років (1956–1965), як зазначав російський вчений А. Клібанов, “у науковій, науково-популярній літературі було опубліковано близько 200 окремих праць і журнальних статей щодо сучасних “сектантських” конфесій. Обсяг літератури про діяльність єговістів складає 17 процентів”, тобто більше 30 праць [24 с. 378]. Серед представників радянської наукової школи значний внесок у вивчення історії цієї релігійної організації зробили В. Коник, Ф. Федоренко, А. Чанишев, А. Белов, Е. Бартошевич, В. Герасименко, М. Захаров, В. Цветков [25; 26]. У більшості текстів цих авторів Свідки Єгови зображені не як релігійна течія, а як антирадянський політичний рух.

У *другій групі* публікацій бачимо чимало об’єктивних, політично-нейтральних розвідок. У цій сфері плідно працювали і працюють українські дослідники О. Соколовський [50], Р. Сітарчук [48], В. Любашенко [31], М. Делеган [10], російські релігієзнавці М. Гордієнко та С. Іваненко, російський історик М. Одінецов [35], казахстанський релігієзнавець А. Артем’єв [1]. Матеріали про аналізовану нами релігійну спільноту ввійшли до 6-го тому десяти томника “Історія релігії в Україні” [22]. Також з’явилося друком декілька спеціалізованих монографій, зокрема “Історія Свідків Єгови в Україні, т. 1”, “Історія Свідків Єгови в Україні, т. 1” та “История Свидетелей Иеговы (архивы КГБ)” [3]. На відміну від своїх попередників, сучасні вчені намагаються описувати релігійну ситуацію в країні максимально об’єктивно, використовуючи порівняльно-історичний і проблемно-хронологічний методи, що дозволяють простежити й порівняти історичні явища у відповідних конкретно-історичних умовах і на різних стадіях їхнього розвитку.

До історії діяльності Свідків Єгови в УРСР зверталися *закордонні й емігрантські історики*. Так, ставленням до цієї організації різних політичних сил протягом усієї повоєнної історії України цікавиться Інститут досліджень тоталітаризму ім. Ганні Арендт (Німеччина). З-поміж іншого, Інститутом видано два збірники праць на вказану тему, опублікованих у науковому журналі “Religion – Staat – Gesellschaft” [64].

Також окремі журналісти та дослідники оприлюднили результати своїх напрацювань, зосереджених на сучасній діяльності громади [6; 11; 38; 43; 50; 62; 62].

Метою статті є аналіз розвитку організації Свідків Єгови в контексті загальноукраїнської історії, що охоплює й масштабні репресії щодо членів цієї релігійної спільноти. Відповідно до мети, ставляться **завдання**:

- охарактеризувати релігійну політику польської та румунської влади на західноукраїнських землях;
- проаналізувати репресивну складову антирелігійної політики радянської влади в 1939–1989 рр.;
- дослідити сутність і методи проведення операції “Північ” (1951);
- простежити процес інтеграції Свідків Єгови в українське суспільство після зняття штучних обмежень, які накладала радянська заборона;
- прослідкувати паралелі між сталінськими гоніннями та сучасними переслідуваннями Свідків Єгови в Росії.

На противагу поширеній практиці, при висвітленні більш ніж столітньої діяльності громади Свідків Єгови показана їх “традиційність” для українських земель.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поява перших представників в Україні. Позиція нейтралітету громади. Дослідники Біблії (так колись називалися Свідки Єгови) з’явилися в Україні понад сторіччя тому [21, с. 407], а їхні видання українською мовою були доступні вже в 1899 р.¹ Під час своєї першої закордонної подорожі того року один із засновників віровчення Ч. Т. Рассел², президент Товариства Вартової Башти³, відвідав багато країн у Європі та на Близькому Сході. По дорозі в Стамбул (Туреччина) він зупинявся в Одесі та інших європейських містах, у т. ч. й у Львові, де для його промов, запланованих на 24 березня, був орендований великий зал у Народному домі. “Wiek Nowy” повідомляла: “Як тільки перекладач [Рассела] переклав перші слова, сіоністи зчинили галас і крик, почали свистіти і не дозволили місіонеру говорити. Пастор Рассел зійшов зі сцени [...]. Така сама демонстрація, але більшого розміру повторилась о 8 годині вечора” [58, с. 121; 22, с. 514]. Попри цілковиту неуспішність виступу, саме з нього й почалося зародження конфесії Свідків Єгови в українських землях. У перші роки ХХ ст. українські родини численно виїжджали в пошуках кращого життя до Сполучених Штатів Америки та Канади. Дехто з тих емігрантів читав біблійні публікації й надсилав їх своїм родичам в Україну. Інші ознайомлені з ученням Дослідників Біблії інколи поверталися додому й бралися пропо-

¹ Наприклад, українською мовою була перекладена брошура “Намет тінями лучших жертв”, яка вийшла англійською сім років перед тим [41].

² В україномовній та російськомовній літературі, особливо довоєнній, також вживаються два інших варіанти передачі цього прізвища – *Русель* і *Руссель*.

³ Назва юридичної особи, яка використовується Свідками Єгови для друку та розповсюдження своїх видань.

відувати в рідних селах. Сформувалося декілька груп Дослідників Біблії, що згодом перетворилися на збори.

Першим вихідцем з України, який став Дослідником Біблії, був Семен (Симеон) Козлицький. Він народився 1828 р. у Львові, закінчив православну духовну семінарію та в 1874 р., вочевидь, емігрував до США, де й познайомився з Чарльзом Тейзом Расселом. Пізніше С. Козлицький виїхав до Росії й розпочав там місіонерську працю, головним чином серед духовенства Російської православної церкви. Його звинуватили в образі московського архієпископа та 1892 р. без судового розгляду вислали в Сибір. Його син Андрій Карпов прийняв батьківську віру і з 1937 р. відновив листування батька зі Свідками Єгови у США⁴ [4]. Цей випадок із засланням не був поодиноким у Російській імперії наприкінці XIX ст. Як свідчать історики, арешти й ув'язнення були постійним засобом тиску на адептів нових релігійних учень, які могли становити конкуренцію ортодоксальному православ'ю [40].

До перших представників громади на українських теренах належить і заробітчанин Віктор Горчинський, 1881 р. н. Довгий час важко працюючи в США, він пізнав віровчення Дослідників Біблії. За спогадами його сина, Тадея Горчинського, Віктор активно займався місіонерством у США. Величезне враження на нього справило особисте знайомство з Ч. Т. Расселом. Повернувшись з Америки, В. Горчинський продовжив розповсюджувати свої релігійні погляди вже в рідному краю, на Західній Україні [18].

Іншим шляхом поширення нового віровчення на Галичині та Волині стала місійна активність польської філії Свідків Єгови на початку 1920-х рр. Тоді ж представники громади з Румунії та Молдови принесли свою віру на Буковину. Загалом місіонерська діяльність цього релігійного товариства розгорталася в напрямку від Західної Європи на схід, проходячи у своєму розвитку різні стадії.

Важливим принципом Свідків Єгови є їхня віддавна сформована позиція аполітичності й відмови від насилля, яка передбачає невідтримування жодної зі сторін конфлікту. У кожній державі за будь-яких обставин вони намагаються зберігати повний нейтралітет, не втручаючись у ситуацію в разі військових, громадських, соціальних, політичних та інших протистоянь. За комуністичних часів Свідки Єгови не брали участі у виборах, вони не були членами профспілок, не йшли до армії, їхні діти не вступали до організацій жовтенят, піонерів, комсомолу, відмовлялися сприймати комуністичну ідеологію в школі. “Для радянської влади, – пише професор П. Яроцький, – це був не лише виклик, а насамперед “ворожа, антирадянська” позиція. У засобах масової інформації Свідків Єгови зображали не інакше, як “американськими агентами”, які “діють під орудою” ЦРУ та інших імперіалістичних спецслужб” [21, с. 411].

Уже після Першої світової війни територія України була поділена між чотирма сусідніми країнами. Центральним і східним регіонами оволоділа комуністична Росія. Західний розділили три інші держави: Галичина й Волинь відійшли до

⁴Згідно зі спогадами М. Лесюк, 13.02.1994 (Архів К. Бережка).

Польщі, Буковина – до Румунії, а Закарпаття – до Чехословаччини. На всіх цих західноукраїнських теренах, на відміну від СРСР, існувала відносна релігійна свобода, яка сприяла інтенсивній місіїній праці Дослідників Біблії. Тому-то й прийнято вважати, що віровчення громади розповсюдилося на українських землях саме із Західної України. Проте розглянемо діяльність вірян-українців у всіх цих країнах.

Розвиток громади під владою різних урядів. *Польща.* Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. призвела до ліквідації державності та чергової зміни політично-адміністративного устрою українських земель у 1920–1930-х. Українські етнічні території в міжвоєнний період входили до складу згаданих чотирьох держав, але найбільше українців опинилося в межах Польщі. Відносно толерантна релігійна політика польського уряду сприяла розповсюдженню віри в регіоні, тож уже в першій чверті ХХ ст. (ймовірно, 1925 р. [30]) у Львові (на вул. Пекарській) відкрилося бюро Дослідників Біблії.

Із Галичини та Волині у львівське й польське бюро надходило багато заявок на біблійну літературу, які потім відправлялися до Брукліна (США). Українці воліли читати книги рідною мовою, до польської ж ставилися з певним застереженням [34, с. 191]. Цікавилася цими виданнями й місцева інтелігенція – письменники, вчителі шкіл, колишні військовики, завідувачі бібліотек та ін. [5, с. 176]. Публікації Товариства замовляли навіть студенти української гімназії у Львові, і хоча, як самі визнавали, ціна книжок була “на придив низька”, просили вислати все безоплатно [34, с. 191–192].

Богослужіння в той період не мало чіткої структури й визначеного порядку. Частотність зібрань українських груп Дослідників Біблії залежала від місцевих потреб, умов проведення, віддаленості членів групи та необхідності зустрічі [29, с. 143]. Проповіді, що виголошувалися на цих зібраннях, мали не лише просвітницький, а й соціально-виховний характер (траплялося навіть, що люди під впливом прочитаного чи почутого кидали пиячити й палити). Товариство Вартової Башти безкоштовно надсилало літературу для читалень “Просвіти”, за що ті були вельми вдячні. Завідувач відділу однієї із них якось написав: “[...] нема таких, що так безкорисно подавали би знанне о Бозі, як Дослідники Біблії, тому й не дивниця, що усі до вас ворожо відносяться” (Угринівці – Заліщики) [49].

Та вже з 1924 р. в цій частині країни фіксуються факти дискримінації Дослідників Біблії (далі – ДБ). Їхні видання (інколи і Святе Письмо [56, с. 80]) конфіскувалися також у тих осіб, які не були членами організації, у ДБ крали врожай з поля, забороняли ховати померлих на кладовищі, розповсюджували про них злісні наклепи, влаштовували допити о першій годині ночі тощо [34, с. 159–160]. У деяких місцевостях їхню діяльність навіть короткочасно забороняли [30, с. 143]. Часто називаючи ДБ “комуністичною шайкою”, звинувачували їх у належності до “інтернаціонального більшовизму”, а їхні друки вважали “більшовицькою наукою”. Пояснювалося це тим, що, по-перше, адепти цієї віри не ходили до церкви [34, с. 159–160], а по-друге, активно пропагували той час, коли всі стануть рівні

й не буде більше правлячих “власників”, що, по суті, збігалось з головною ідеєю більшовиків [49, с. 160].

Чехословащина. Подібно складалася ситуація й на Закарпатті [10, с. 419], де починаючи з 1930-х рр. з’являються перші чехословацькі й румунські місіонери. Саме вони, за свідченням очевидців, посіяли в регіоні зерна нової релігії [15]. Деякі з них задля цього навіть спеціально повернулися з Америки [14].

Як згадують тогочасники, до приходу мадярів (тобто угорців) релігійних утисків тут не було [16]. Тож станом на 1925 р. тільки у Великих Лучках та поближких селах налічувалося близько сотні ДБ⁵. Зібрання проводилися в домівках вірян. Протягом 1920–1930-х рр. літературу отримували поштою з Румунії або із США, звідки вона надсилалася в столицю тодішньої Чехословацької Республіки – Прагу, а також до м. Брно. Звідти видання переправляли на Закарпаття. Враховуючи багатонаціональний склад населення регіону, вони виходили українською, угорською та румунською мовами⁶ [10]. У цьому регіоні чи не найпопулярнішими тоді були книги “Сотворення” й “Арфа Божя” [16]. Приблизно в цей же час тут виникають невеликі громади ДБ – російські, угорські та принаймні три румунські [64, с. 31]. Згідно з відомостями Михайла Тілняка, у Рахові існувала одна українська спільнота, а в м. Ракуші – угорська [16].

Особливої уваги заслуговують методи благовіствування (проповіді) ДБ на Закарпатті. Вже тоді представники нової віри почали організовано проповідувати по домівках своїх односельців [15]. Войтех Чехі, який охрестився 1923 р. та діяв в околицях м. Берегове, пригадував, що 15 “вісників” зобов’язувалися охопити своєю діяльністю 24 села. Зазвичай вони брали із собою сумку з літературою в руки, другу прив’язували до велосипеда, а ще мали рюкзак на спині. Служіння починалося щонеділі о 4-й ранку, доводилося йти пішки або добиратися автобусом, долаючи по 15–20 кілометрів. Інколи, аби скоротити дорогу, йшли на впростець через ліси, переходили вброд ріки, і все це – за будь-яких погодних умов [21, с. 516].

Румунія. У середині 1920-х рр. на Буковині починають працювати румунські й молдавські місіонери [45, с. 10–11]. Це підтверджує і звіт Комітету у справах релігії Чернівецької області, документуючи присутність перших членів громади ДБ на цій території з 1925–1926 рр., що стало наслідком розповсюдження релігійної літератури та приїзду “спеціальних проповідників” [46]. Щоправда, в цій місцевості, особливо в прикордонній зоні, активно проповідували й українські місіонери з Карпат, котрі заходили, за їхніми ж словами, “мало не в кожне [буковинське] село” [34, с. 159–160]. До ДБ місцеві мешканці Бессарабії та Буковини ставилися по-різному. Одні бачили в них передовсім добрих господарів, які залюбки допомагають сусідам. Інші ж не навиділи за “зраду батьківської віри” [45, с. 11].

⁵ За інформацією В. Любашенко, поява перших Свідків Єгови в цьому регіоні датується 1921 роком [29].

⁶ Показово, що значна частина літератури, конфіскованої у Свідків Єгови під час масових арештів 1940–1950-х рр. на Закарпатті, була придбана в 20–30-х рр. ХХ ст. [9].

1919 року в Румунії, згідно зі статистичними даними самих Свідків Єгови, було вже понад 1 700 ДБ та зацікавлених осіб, організованих у 150 зборів (чи, за тогочасною термінологією, груп вивчення Біблії). Більшість серед них, мабуть, становили зацікавлені. А вже 1920 р. в цій країні створено перший філіал Свідків Єгови з власною друкарнею [58, с. 76].

Східна Україна. На українських землях Російської імперії нове віровчення, що поширювалося там з початку ХХ ст., сприймалося також далеко не завжди прихильно. Були випадки, коли за сприяння православних священників проводилися обшуки, арешти, виносилися громадські вироки про виселення віруючих за межі населеного пункту, відбувалися погроми їхніх господарств [40, с. 9–11], іноді за активне проповідування “сектантам” виголошували анафему [54, арк. 4]. Як дізнаємося зі звітів Київської духовної консисторії, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, ініціаторами виселення “штундистів”⁷ та ущемлення їхніх прав на богослужіння на місцях ставали навіть самі генерал-губернатори [55, арк. 1, 2]. Щобільше, у кримінальному законодавстві (ч. I, ст. 217, вид. 1885) було передбачено ув’язнення (терміном від 4 до 8 місяців) за неповагу до “християнської віри” та “зображень Спасителя, Богородиці, Святих Угодників і Ангелів” [53, арк. 4].

У 1894 р. вийшов закон, відповідно до якого “сектанти-штундисти” вважалися злочинцями та підлягали покаранню. Видання ДБ перебували під прискіпливою увагою державних цензорів. 1904 року царські чиновники навіть не хотіли давати дозвіл на ввіз цих друків у країну. Тому всі зацікавлені в тогочасній Росії дуже цінували можливість отримувати літературу, стверджуючи: “Вона тут просто на вагу золота, адже її зовсім мало” [60, с. 71] (особливо якщо зважити на той факт, що з Німеччини надходила переважно німецькомовна література).

Після своєї подорожі в 1892 р. Ч. Рассел занотував: “Росія не готова прийняти правду і не відкрита для неї”. За його спостереженнями, російський уряд тримав під суворим контролем кожну людину. Підозру викликав кожен іноземець, який перетинав кордон імперії. У нього забирали паспорт і передавали начальникові поліції на зберігання аж до від’їзду гостя з країни. Всі книжки, що їх іноземці мали при собі, ретельно перевірялися на предмет наявності в них ідей, які суперечать політиці держави [60, с. 70].

*Свідки Єгови*⁸ *під нацистським режимом.* 22 червня 1941 р. в Україну вторглися 57 дивізій і 13 корпусів німецької групи армій “Південь”. А в листопаді того року в полоні опинилося 3,6 млн солдатів Червоної армії, третину з яких – 1,3 млн – становили українці. Незважаючи на те, що сам Гітлер народився в католицькій сім’ї, він дуже рано зрікся як релігії в цілому, так і християнства зокрема. На початку 1930-х рр. Свідків Єгови на території Третього Рейху нараховувалося близько 20 тисяч. Гітлер став прем’єр-міністром Німеччини 30 січня 1933 р.,

⁷ Так на Східній Україні іменували представників усіх протестантських конфесій, у т. ч. Дослідників Біблії.

⁸ У 1931 р. Дослідники Біблії прийняли назву Свідки Єгови.

а через кілька місяців, 4 квітня 1933 р., Магдебурзька філія Свідків Єгови була заборонена. Всі члени цієї релігійної організації оголошувалися ворогами нації, держави і суспільства, а їхнє віровчення – “небезпечним для німецької раси” [13]. Нацисти вривалися на зібрання громади і проводили масові арешти.

Щодо українських вірян, то ставлення до них фашистів на захоплених територіях майже не відрізнялося. Німецькі воєначальники говорили українським Свідкам Єгови: “Ми вас знищували у себе на батьківщині, будемо знищувати і тут!” [14]. Окупаційна влада брутально поводитися зі сповідниками цієї віри і багатьох кинула до в’язниці. До того ж, як читаємо в їхньому щорічнику, “під час німецької окупації духівництво почало підбурювати людей проти Свідків Єгови. У Галичині піднялася хвиля лютого переслідування. У будинках Свідків Єгови вибивали вікна, віруючих жорстоко били. Яюсь зимою Свідків змусили стояти декілька годин у холодній воді, через те що вони відмовлялися робити на собі знак хреста. Декілька з жінок отримували 50 ударів палицею” [58]. На Івано-Франківщині, як розповідають самі Свідки, фашисти часто змушували їх поступитися своїми переконаннями, насамперед принципом військового й політичного нейтралітету, силою заставляючи копати окопи для німецьких військ, вступати в поліцейські загони тощо. Тисячі віруючих опинилися в концентраційних таборах або вимушені були ховатися чи емігрувати. У концтаборах Свідків Єгови виділяли в особливу категорію в’язнів, на їхньому табірному одязі був нашитий фіолетовий трикутник. Цей знак означав, що вони можуть вийти на волю, якщо підпишуть документ про зречення від своєї віри. Але на це пішли одиниці. Радше навпаки, в ті роки багато українців приймали нове віровчення саме в концтаборах, здебільшого від німецьких Свідків. Тільки в таборі Равенсбрюк 300 осіб з СРСР стали Свідками Єгови. Показовою є історія життя Анастасії Казак, яка познайомилася зі сповідниками цього вчення в концтаборі у Штуттгофі. Наприкінці війни кілька сотень в’язнів, у т. ч. Анастасія та 14 Свідків, були перевезені баржею до Данії. Там датські віруючі розшукали їх і подбали про них. Того ж року Настя у віці 19 років прийняла водне хрещення як Свідок Єгови на конгресі в Копенгагені й повернулася додому, в Східну Україну. Однак пізніше за проповідницьку діяльність А. Казак уже радянська влада засудила на 11 років ув’язнення. 2 серпня 2000 р. в Німеччині засновано фонд “Пам’ять, відповідальність і майбутнє”, який, разом з Міжнародною організацією з міграції, покликаний виплатити компенсацію жертвам нацистського режиму. До них включено п’ять категорій: гомосексуалісти, інваліди, цигани, євреї та Свідки Єгови. В Україні кількість Свідків, які подали заявку на виплату компенсації жертвам Голокосту, становить 1 300 осіб.

Становище громади в СРСР. Зі встановленням радянської влади на території України відразу почалися репресії проти Свідків Єгови: масові арешти, групові судові процеси тощо. Такою була реакція державних чинників на відмову брати до рук зброю, служити в Червоній армії, голосувати на виборах.

Репресивна система щодо Свідків Єгови діяла залежно від активності та впливовості членів конфесії. Досить багато залежало і від територіального розташування,

оскільки географічно ця релігія розподілилася в УРСР нерівномірно. У першій половині ХХ ст. абсолютна більшість її сповідників локалізувалася на західноукраїнських теренах. Наприклад, у Закарпатській обл., судячи із “доповідної записки” начальника управління КДБ та іншим посадовим особам, Свідки Єгови названі однією з найбільших “сектантських” груп у регіоні. Натомість у центральному, східному та південному регіонах України вони були не такі численні.

Масштабне переслідування цієї конфесії було характерне для всього СРСР. Лише належність до організації Свідків Єгови не раз виявлялася достатньою підставою для ув’язнення (тоді його причина формулювалася в документах одною фразою – “член секти “Свідки Єгови” [33, с. 52]). При цьому віруючих звинувачували в антирадянській та антидержавній агітації. Щоб “довести” вину, на суді часто давали слово фальшивим свідкам (зазвичай ними ставали сусіди або колеги, яких залякали або підкупили органи держбезпеки). Доволі поширеними в таких судових справах були смертні вироки, які пізніше замінювали на 25 років виправно-трудова таборів.

Але не ув’язнення стало основним методом боротьби радянського режиму з представниками цього віросповідання. Наприкінці 1950-х рр. Організація Свідків Єгови в СРСР, центр якої майже постійно перебував в Україні, піддається специфічному тиску, що провокує постійні розколи й появу опозиційних угруповань, сіються підозри в “співробітництві з КДБ” окремих керівників організації тощо [22, с. 142]. Урешті-решт на сході СРСР утворюється “опозиція”, і тільки через 10 років значна частина цих “опозиціонерів” повертається в громаду.

Свідки Єгови зазнали чи не найбільших переслідувань з усіх протестантських течій. Їх називали “самой реакционной сектой”, з “наиболее фанатичными верующими” [37].

Виселення до Сибіру. Трагедія 70-річної давності. У “Записці МДБ СРСР” (16.02.1951) Й. Сталіну внутрішні силові органи інформували: “В течение 1947–1950 годов было вскрыто и ликвидировано несколько антисоветских организаций и групп нелегальной секты иеговистов, проводивших активную вражескую работу в западных областях Украины”. У цьому документі також йшлося про те, що за вказаний період заарештовано 1 048 активних членів громади і виявлено п’ять підпільних друкарень, “однако оставшиеся на свободе сектанты-нелегалы продолжают вести активную антисоветскую работу и вновь предпринимают меры к укреплению секты. [...] В целях пресечения дальнейшей антисоветской деятельности иеговистского подполья, МГБ СССР считает необходимым, наряду с арестом руководящих участников иеговистской секты, выселить из пределов Украины, Белоруссии, Молдавии, Латвии, Литвы и Эстонии выявленных иеговистов с семьями в Иркутскую и Томскую области” [2, арк. 52–53]. Документ підписаний міністром МДБ Абакумовим.

Так була організована операція “Север”, у результаті якої зі згаданих територій СРСР було виселено 8 576 осіб (3 048 сімей). З України депортували найбільше – 6 140 осіб. “Справка МГБ СССР о контингентах, отправленных на спецпоселение

в 1951 году” відображає регіональну картину⁹: Здолбунів (23.04) – 1 111 осіб; Здолбунів (26.04) – 1 052; Львів – 922; Тернопіль – 927; Хриплин – 943; Ларга – 901 [7; 8]. Виселення можна було уникнути лише за однієї умови – повного відречення від віри, на що згодилися тільки одиниці.

Станом на 1 січня 1957 р. “єговісти” (6 393 особи) були розселені в Іркутській обл., в Омській та в Красноярському краї [8]. Всі вони були змушені покинути рідний дім, усе те, що так довго здобували своєю працею. Немало людей загинуло під час перевезення до Сибіру або вже на місці від холоду.

Про умови виселення та життя в спецпоселеннях довідуємося як з архівних матеріалів, так і з опублікованих спогадів. Зокрема, в “Постановлении Совета Министров СССР о выселении активных участников антисоветской нелегальной секты иеговистов и членов их семей” (02.1951) сказано: “Разрешить выселяемым брать с собой лично им принадлежащие ценности, домашние вещи (одежду, посуду, мелкий сельскохозяйственный и ремесленный инвентарь) и запас продовольствия на каждую семью общим весом до 1 500 килограммов. Все остальное имущество конфисковать и передать представителям местных органов власти” [8].

На практиці ж ситуація залежала від регіону проведення операції та особистого ставлення до неї начальника оперативної групи. Порівняймо зміст щойно цитованого з оповіддю жінки, якій довелося це пережити: “Я була маленькою дівчинкою, коли сталося виселення. Вночі до нас приїхали солдати і сказали, що нас виселяють до Сибіру. На той час тато був у в’язниці. І нас, четверо маленьких дітей з мамою та бабцею, вивезли з рідного села до вагонів. Усі наші статки вмістилися в одній великій сумці. Більше нічого не дозволили брати. Худобу, хату та інше майно у нас відібрали. Мама навіть не змогла взяти молоко для мого маленького брата. Він пізніше дуже плакав у вагоні і просив молоко, але мамі замість того приходилось давати йому лише воду” [17].

Сама акція була організована на рівні військового заходу. Міністерство державної безпеки розробило чіткий “План мероприятий по выселению активных участников антисоветской секты иеговистов” (24.03.1951), згідно з яким було вирішено:

Сформувані особливі оперативні групи, що відповідають за виселення двох сімей Свідків Єгови, у складі “начальника оперативной группы, трех солдат и двух активистов – представителей районного исполнительного комитета Совета депутатов трудящихся”.

Скласти спеціальний план, що визначить “организацию опергрупп, место концентрации оперсостава, войск и автотранспорта; место проведения инструктажа оперсостава и актива”.

Забезпечити належний рівень конспірації: “Для обеспечения бесперебойности связи и конспирации проводимых мероприятий на узлах связи обеспечить дежурство офицерского состава и связистов войск МГБ”.

⁹ Разом зі Свідками вивозили також “куркулів” та “андерсовців”, тому наведені дані охоплюють і ці групи людей. Проте достеменно відомо, що більшість виселених складала такі “єговісти”.

Посилити охорону кордону, що передбачало “необходимые мероприятия по линии погранохраны, способствующие задержанию в погранполосе лиц, которые попытаются скрыться от выселения” [2].

Що ж до організації процесу вивезення, то документ зобов’язував “Министерство путей сообщений (т. Бещева) выделить по заявке Министерства внутренних дел СССР необходимое количество железнодорожных вагонов, оборудованных для *людских перевозок* (курсив автора. – Б. К.) в зимних условиях и обеспечить продвижение эшелонов с выселяемыми к месту назначения на правах воинских [...]; выделить Министерству внутренних дел СССР средства на оплату расходов по питанию и медицинскому обслуживанию выселяемых в пути их следования”. Але реалії були зовсім інші, значно страшніші. “У вагоні був коров’ячий гній, – згадують жінки, – мабуть, везли кудись худобу, коли прийшов терміновий наказ знайти вагони. Тоді корів вивели на волю, а до тих брудних вагонів загнали людей. Конвоїри до вагонів не заходили, зважаючи на запах, а ми, жінки, вичищали звідти весь бруд, вигрібали голими руками. Не було ні краплі води, щоб помити стіни і підлогу. В кутку вагона залишилося трохи соломи, то ми її заховали від конвоїрів, щоб наші діти мали на чому спати, її залишили для підстилки коровам у вагоні, а Свідкам Єгови “матраци” були заборонені” [9].

На новому місці, в Сибіру, слід було починати все заново – будувати домівки, заводити господарство, організовувати збори. Та навіть за таких обставин, як розказує Віра Чибізова (м. Ямпіль Вінницької обл.), виселена з Молдови разом з батьками в 14-річному віці, траплялося, що “брати ділилися хлібом з місцевим населенням під час голоду” [3]. Досить багато чого робили Свідки Єгови для інших, невірних людей, хоча самі продовжували жити в нелюдських умовах. Любов Данилівна Грохольська (також мешканка Ямполь) розповіла, що тоді нерідко в одному домі жило 11 сімей, кожна з яких мала в середньому по троє дітей. Але влада на це не зважала. Навіть більше – у судовій практиці відомі часті випадки, коли заарештовували й ув’язнювали на доволі великий термін уже після того, як людина перетерпіла заслання за свою віру [33].

Безумовно, настільки масштабні дії влади не могли залишитися непоміченими для населення західних республік Радянського Союзу та й цілого світу. У таємних архівних фондах відклатося чимало документів партійних, радянських і правоохоронних органів, у яких повідомлялося про настрої різних категорій громадян. Здебільша мовилося про “їхню підтримку” політики держави стосовно Свідків Єгови. Для прикладу, наводилася розмова між жителями Кишинева: “Зараз тут відбувається чищення Молдови від колишніх фабрикантів, торгашів і куркулів. Виселяють із усіма родинами і мало хто їх шкодує, тому що через їхню спекуляцію неможливо жити. У деяких знаходять великі гроші”. Тільки де-не-де фіксуються окремі випадки “іншої думки”, як-от: “Чому виселяють кращих хазяїнів? Тепер не буде ніякого прибутку. У них є ціла армія МВС, і вони піднімуть усіх молдаван, а сюди привезуть зовсім інших” [33].

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Протягом 1956–1957 рр. конгреси Свідків Єгови по всьому світі приймали резолюцію-звернення до уряду СРСР. Радянське керівництво просили звернути увагу на релігійну ситуацію в державі. Згадувалося виселення 1951 р., а також перебування 2 000 Свідків у Воркуті та ще в 50 інших таборах. Керівний орган цієї релігійної організації пропонував відіслати своїх представників до Москви для надання будь-якої інформації про вчення конфесії та її громадську позицію [8].

Радянська влада не прислухалася до світової громадськості. Свідків Єгови продовжували арештовувати й запроторювати в табори.

Реєстрація конфесії в Україні та сучасна діяльність. Незалежно від офіційного ставлення держави, керівники Свідків Єгови в Україні неодноразово намагалися зареєструвати діяльність громади, тим самим вивівши її з підпілля, як в кінці 40-х, так і на початку 50-х рр. ХХ ст. Після тривалого бюрократичного процесу “представникам делегації” Свідків була дана неофіційна відповідь. У ній озвучено базову умову реєстрації – відречення від головного принципу віруючих, що полягав у “політичній нейтральності”. Як сказав членові делегації М. П’ятосі співробітник відділу у справах релігій у Києві, “если ваша вода будет течь на наше колесо, то что-то будет” [19]. Звичайно, такі умови для Свідків були неприйнятні.

Лише в другій половині 1980-х рр. радянська влада пішла на певні поступки цій конфесії, а наприкінці того десятиліття навіть сама спонукала місцевих керівників громад (старійшин) до офіційної реєстрації. Однак, як стверджують Анатолій Марущак (1948 р. н.) та Роман Юркевич, відповідне рішення було в компетенції не старійшин, а керівного центру в країні [20]. Під кінець 1990 р. юридичні установи реабілітували деяких репресованих представників цього віросповідання, повернувши їм усі права.

У той же час сформовано делегацію Свідків Єгови, яка репрезентувала конфесію на зустрічах з урядовцями. І вже 28 лютого 1991 р. цю релігійну організацію офіційно зареєстрували в Україні. Це була перша реєстрація Свідків на території СРСР і одна з перших реєстрацій релігійних громад в Українській державі. Через місяць, 27 березня 1991 р., Свідків Єгови зареєстровано також у Російській Федерації. Так, через більш ніж 50 років заборон і переслідувань, сповідники цієї віри здобули релігійну свободу.

Пропагандистська машина СРСР створила образ Свідків Єгови як відрізаної від суспільства секти, яка позбавляє своїх членів усіх радощів життя. У добу тоталітаризму ні сама організація Свідків, ні неупереджені дослідники не мали жодної змоги спростувати подібні закиди. За тридцять років після зняття заборони, по-перше, з’явилися ґрунтовні наукові дослідження цієї релігійної групи, а, по-друге, її вільна діяльність засвідчила швидко інтеграцію в суспільство, щойно були усунуті штучні бар’єри релігійної дискримінації. Професор П. Яроцький прямо вказує, що власне “вихід із підпілля, а й відтак і з суспільної ізоляції, можливість вільно проповідувати [...] демонструють особливості християнського служіння й бездоганну поведінку свідків Єгови (тут і далі курсив наш. – Авт.)” [62, с. 90].

У рамках своїх богослужінь Свідки проводять спеціальні курси (“школи”), на яких “навчають вісників толерантності, співчуття та поважного ставлення до людей з іншою точкою зору”, а одна з їхніх програм – “Школа теократичного служіння” – зорієнтована й на тих, хто не належить до організації [50, с. 261]. Зрозуміло, що реалізація таких програм стала можливою тільки після легалізації цієї релігійної громади.

Соціальна відкритість Свідків Єгови творить широкий простір для діяльності науковців: тепер у розпорядженні вчених не тільки вирвані з контексту цитати з “Вартової башти” чи матеріали допитів, а й великі обсяги даних, зібрані у процесі експертиз, соціологічних опитувань і польових спостережень. В Україні таке масштабне дослідження було проведене 2001 р. Відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди за дорученням Президії НАН України. Проаналізувавши зміст понад 240 випусків релігійної періодики та дев’яти книг, виданих цією релігійною організацією, експерти дійшли висновку, що “Свідки Єгови не порушують чинне законодавство України і права інших громадян”, а “діяльність громад Свідків Єгови відповідає сучасним демократичним положенням як міжнародного, так і українського законодавства”. Науковці спростували низку міфів і тенденційних тверджень, які в більшості своїй походять з анти-релігійної радянської пропаганди, але й дотепер поширені в пресі та навіть в окремих наукових працях. Зокрема, було наголошено на некоректності вживання слова “секта” щодо Свідків, бо це поняття використовується “для опису релігійної групи, яка ще не сформувала себе”, в інших контекстах воно є ознакою “неправової і ненаукової оцінної термінології” [50, с. 33]. Так само спростовано радянський міф про начебто наявні у “Вартовій башті” й інших виданнях організації заклики “до посягання на особистість, права та свободи громадян, до відмови від виконання встановлених законом громадянських обов’язків та отримання обов’язкової загальної освіти”. Навпаки, аналіз цієї літератури (зокрема коментарів до Римлян 13:7, 1 Солунян 4:11, 12 та Колосян 3:18–21) показує, що “у цілому ставлення Свідків Єгови до держави, права, громадських обов’язків, свого місця в суспільстві позитивне” [50, с. 25]. Позицію вірян щодо своєї ролі в державі автори висновку називають “виваженою сміливою і громадянською”, підкреслюючи, що сповідуваний адептами цієї віри принцип нейтральності “не заважає їм піддавати критиці фашизм, расизм, крайній націоналізм, атеїстичний комунізм, тоталітаризм, клерикалізм” [50, с. 26]. Що ж до інших аспектів життя в суспільстві (ставлення Свідків до освіти, лікування, сімейного життя та військового обов’язку), то українські науковці констатують: “Заохочення керівного центру Свідків Єгови спрямовані на створення атмосфери *позитивного ставлення до загальнолюдських духовних і гуманістичних цінностей*, культурних, національних, громадянських обов’язків. Вони виводять послідовників Свідків Єгови за межі релігійного звуженого світосприйняття, *нейтралізують будь-які прояви релігійного фанатизму і екстремізму*, а відтак не посягають на особистість, права і свободи громадян” [50, с. 28].

Поступово розвіюється чи не найтривкіший міф радянської пропаганди – про те, що Свідки Єгови руйнують сім'ї. Наприклад, у дисертації О. Мацкевич вже узагальнено: “Свідки Єгови є однією з найбільш сімейно-орієнтованих релігій” [32]. Але найкращим спростуванням суспільної думки про шкоду релігії Свідків Єгови стало фундаментальне соціологічно-демографічне дослідження, виконане в Москві 2000 р. під керівництвом професора А. Антонова з метою “виявлення взаємозв'язку між належністю до релігійної громади Свідків Єгови й особливостями шлюбного стану та сімейного життя, ступенем сімейного благополуччя і ціннісно-орієнтаційною єдністю подружжя” [47, с. 1]. 997 москвичів – Свідків Єгови, що були відібрані за методом стохастичної вибірки, заповнили анкету із 70 закритих і відкритих питань. Визначивши за цими анкетами відсоток одружених, розлучених і овдовілих, кількість дітей у їхніх сім'ях та кореляцію між укладенням чи розірванням шлюбу і віком навернення у віру, соціологи з'ясували, що “з погляду фамілізму” “спільнота С[відків] Є[гови] в Москві характеризується в кращий бік у порівнянні із [середніми] російськими (московськими) показниками” [47, с. 8]. Вивчення підстав для розлучення респондентів дало такий результат: абсолютна більшість шлюбів була розірвана до навернення в нову віру, при цьому жоден анкетований не назвав причиною розлучення релігію. Якщо ж брати до уваги лише тих, хто розірвав шлюб уже будучи Свідком Єгови, то серед них процент розлучень був нижчим від загальноросійського у п'ять разів [47, с. 16]. Дослідники виявили також своєрідну демографічну аномалію: у Свідків (як у чоловіків, так і в жінок) рівень освіти вищий від пересічного по місту, проте, всупереч загальноросійському й загальносвітовому демографічному закону зв'язку між дітністю та освітою, у середовищі Свідків вища освіченість не спричиняє зниження дітності. Навпаки, ті сім'ї, які мають трьох і більше дітей, зазвичай краще освічені [47, с. 11]. Усі ці статистичні дані щонайменше дають нам право вважати твердження про руйнування сімей через релігію Свідків Єгови цілковито необґрунтованим.

Натомість тезу про “егоїзм і байдужість” спростовує вже саме служіння Свідків Єгови, яке повністю зорієнтоване на допомогу ближнім. Найбільшим виявом любові до ближнього, на переконання цих віруючих, є розповсюдження Доброї вісті про Царство [57, с. 27]. Очевидно, що не кожен, кому вони її проповідують, вбачає в цьому вияв любові. Але погляньмо на інші аспекти їхнього служіння.

Важливим елементом діяльності Свідків Єгови є надання гуманітарної допомоги в місцях стихійних лих і збройних конфліктів. Її організують саме в найгостріші моменти – відразу після природного катаклізму або після початку протистояння. Цю роботу виконують “комітети з надання допомоги”, які створюються на час гуманітарного лиха. Згідно зі звітами організації, лише за 18 місяців у 2011–2012 рр. її члени провели гуманітарні операції в 31 країні, затрати ж обчислюються десятками мільйонів доларів на рік. Скажімо, з вересня 2017 по серпень 2019 р. Свідки Єгови звітували про 49,5 млн доларів США, витрачених на такі цілі [12]. В Україні за роки незалежності увагу громадськості привернули

принаймні два масштабних акти гуманітарної допомоги, організованої Свідками Єгови. Так, у праці О. Соколовського згадується “понад п’ять тонн одягу і взуття, а також сотні ковдр, ліжок, подушок, комплектів постільної білизни” для постраждалих унаслідок великої повені на Закарпатті [50, с. 150]. А харківська газета “Время” свого часу висвітлювала надання 149 тонн продуктів і 21 тонни одягу потерпілим від військового конфлікту на Донбасі. Одночасно відбувалося розміщення тих вірян, які евакуювалися із зони бойових дій, в оселях Свідків, котрі мешкали за її межами. В одній тільки Харківській обл. житло отримали 7 600 Свідків і членів їхніх сімей.

Іншим помітним аспектом суспільно значущої активності Свідків Єгови стало їхнє служіння серед глухих. Наприкінці ХХ ст. по всьому світі почалося формування груп і зборів, зустрічі яких проводилися жестовою мовою. В Україні перший такий збір був сформований 1 квітня 1999 р. У 2011 р. жестові збори функціонували вже в п’яти містах України [50, с. 265], станом на 2020 р. – у 21 місті, ще в 37 містах існують жестові групи при зборах, що складаються здебільшого з чуючих людей, а для глухих перекладається частина програми зібрань. Свідки провадять і видавничу діяльність мовою жестів. Переклади частин Біблії, книг і журналів раніше видавалися на відеокасетах та на дисках DVD, а тепер – у форматі mp4 файлів на сайті організації. Людям з порушеннями слуху в Україні доступні десятки книжок і брошур, щомісячних випусків журналу “Вартова башта”, освітніх фільмів і телепрограм, а також підбірки новин і пресрелізи. Однак найбільшим досягненням у цій сфері є видання першого в Україні перекладу Біблії мовою жестів. Робота над перекладом розпочалася з Євангелія від Матвія в червні 2009 р., а 10 червня 2020 р. було повідомлено, що переклали вже 33 із 66 книг біблійного канону. Вихід повного тексту Святого Письма жестовою мовою планується на 2024 рік. Суттєвою рисою цього напрямку служіння Свідків Єгови є те, що вони ставляться до нечуючих “як до іншомовної групи населення”, а не просто як до людей з фізичними вадами [50, с. 265]. Це взірєць, який мало би запозичити наше суспільство, в котрому брак ставлення до жестової мови як до “мовної системи, рівноцінної і рівноправної зі словесною” є значною перешкодою для інтеграції глухих у загальний соціум [28, с. 486]. В останні роки розширюється також видавничий репертуар для сліпих. Публікації шрифтом Брайля українською Свідки Єгови пропонують незрячим з 2014 р. На вересень 2020 р. таким читачам безкоштовно були доступні 19 найменувань книг, брошур і буклетів, підготовлених представниками цієї конфесії у шрифті Брайля та у форматі ttf для пристроїв читання з екрана.

Нарешті, надзвичайно характерною є реакція організації на виклики, пов’язані з розповсюдженням коронавірусу. Ще 11 березня 2020 р. Центр Свідків Єгови в Україні закрав усі богослужбові будівлі, Зали Царства, хоча урядовий наказ про карантин дозволяв тоді зібрання груп до 200 осіб. А наступного дня було припинено всі види публічного проповідницького служіння: від дому до дому, на вулицях і з літературою в громадських місцях. Починаючи з березня 2020 р.

всі збори на українських теренах проводять богослужіння за допомогою програм для відеоконференцій. Протягом усього карантину всесвітній Керівний орган і Центр Свідків Єгови в Україні регулярно нагадують своїм одновірцям про необхідність дотримуватися соціальної дистанції й інших норм гігієни, а також прислухатися до рекомендацій загальнодержавних та місцевих органів влади щодо запобігання поширенню інфекції [43]. Така позиція контрастує з донедавніми ярликами “суспільно небезпечних елементів” і “тих, хто виступає проти уряду”.

Отже, сучасна історія Свідків Єгови яскраво доводить безпідставність закидів спрямованої проти них радянської пропаганди. Уже не викликає сумнівів той факт, що вільне функціонування цієї релігії не тільки не завдає шкоди ані суспільству, ані державі, але й приносить користь, насамперед самим вірянам, а часто й іншим громадянам.

Сучасні переслідування конфесії та парадокс “екстремізму” Свідків Єгови в Росії. Переконавання в тому, що Свідки Єгови є “шкідниками нації”, доволі розповсюджене в середовищі чиновників, політичних діячів та журналістів. Як зауважив один із релігієзнавців, “імідж, накладений на цю релігійну організацію комуністично-тоталітарною пропагандою, міцно тримається в суспільній свідомості і на буденному рівні”. На противагу цьому, більшість сучасних інформованих українських науковців мають значно зваженішу, об’єктивну думку. Так, в одній авторитетній енциклопедії щодо позиції абсентеїзму (якої дотримуються Свідки Єгови і яка, як і принцип нейтралітету в політичних і військових справах держави, переважно й спричиняє негативне ставлення до цих віруючих) зазначено: “[...] право не брати участь у виборах є невід’ємним правом людської свободи поряд з правом не віддавати свій голос сліпо й безоглядно” [38].

Свідки Єгови діють без офіційного дозволу приблизно в 35 державах Азії й Африки. Це переважно або фундаменталістські ісламські режими, або дрібні тоталітарні країни, що мають тільки одну офіційно визнану релігію. В усіх демократичних та в більшості країн, що розвиваються, ця релігійна організація функціонує на легальній основі.

Окремо зупинимося на ситуації в одній із сусідніх держав – Росії. 20 квітня 2017 р. Верховний суд РФ заборонив діяльність Управлінського центру Свідків Єгови в Росії і 395 інших юридичних осіб, пов’язаних із цією релігією [42]. Відтоді почалася хвиля переслідувань “єговістів”, яка не спадає досі. За даними сайту jw-russia.org, станом на 1 серпня 2020 р. кримінальні звинувачення пред’явлено 372 віруючим, 176 якийсь час перебували у СІЗО, 27 – під домашнім арештом, а 10 – у колонії. Двоє Свідків (Юрій Гераськов і Віктор Малков) померли під час слідства. У Сургуті, Читі й Воронежі затримані заявили про катування під час слідства. Всім висувається обвинувачення за статтею 282 КК РФ, що передбачає покарання за “розпалювання ненависті чи ворожнечі або ж приниження людської гідності”. При цьому в жодній із сотень справ, порушених проти Свідків Єгови, немає потерпілих [51].

Невдовзі після накладення заборони чиновники РФ заявляли, що рішення суду “не містять обмеження чи заборони сповідувати це вчення індивідуально”, проте практичні дії російських силових структур свідчать про протилежне: фактично в кожній кримінальній справі основою для обвинувачень слугує проведення релігійних зустрічей, обговорення Біблії, співання пісень. Принаймні в п’яти справах (Андрій Ступніков, Ігор Єгорзарян, Костянтин Жеребцов, Альберт Батчаєв, Іван Шулюк) слідство фіксувало “молитви Богу” як “ознаку екстремізму”, а “екстремізм” К. Жеребцова полягав у тому, підсудний ще й “навчав молитви Богу Єгови, роз’яснював положення і тлумачення розділів Біблії, Івана 5:28–29, Об’явлення 20:13, Дії 24:15” [52].

Паралелі з переслідуваннями в радянський період, піком яких стала операція “Північ”, очевидні. Ще на згаданому квітневому суді 2017 р., що делегалізував діяльність Свідків Єгови, на цих паралелях у своєму виступі наголосив Василь Калін, голова “Управлінського центру Свідків Єгови в Росії”. Він розповів, як 8 квітня 1951 р. був висланий разом із батьками з Івано-Франківщини в Іркутську обл., і додав: “На прикладі минулого я хотів показати, що повертаємося до того самого сьогодні” [23]. Інша цікава деталь: двоє зі Свідків, котрі зазнали кримінального переслідування в сучасній Росії (Олександр Шевчук з Мордовії та Роман Остапенко з Хакасії), є правнуками Свідків, вивезених з України під час операції “Північ” [52]. Мабуть, таки не випадково, за свідченнями російської “Новой газеты”, кампанія проти віруючих у Сургуті мала назву “Північ-3” [39, с. 6].

Всі перелічені щойно факти яскраво демонструють, що репресії проти Свідків Єгови в Росії насправді є не боротьбою з екстремізмом чи розпалюванням ворожнечі, а цілеспрямованим переслідуванням за релігійною ознакою. Про це неодноразово заявляли і самі Свідки [44], і правозахисні організації, наприклад “Human Rights Watch” [44] та “Amnesty International” [62].

Висновки

Тема репресій, що їх зазнав український народ у часи радянського тоталітаризму, сьогодні привертає увагу багатьох істориків (одним із вагомих результатів цих студій є науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”). Чимало публікацій присвячено і релігійним переслідуванням. Проте більшість таких наукових робіт з історії релігії зосереджені на традиційних для нашої країни віросповіданнях – православ’ї, римо- та греко-католицизмі. Натомість історичній науці дуже мало відомо про церковно-державні відносини менш численних конфесій (за винятком хіба що євангельських церков, про утиски яких докладно знаємо завдяки протестантським дослідникам). Тим часом саме Свідки Єгови за радянської влади перебували, як слушно ствердив колишній голова Державного департаменту України у справах релігій В. Д. Бондаренко, “в одному з найбільш тяжких становищ в Україні й в Союзі в цілому”. Попри відносну нечисленність у нашій країні, ця конфесія належить до найвідоміших релігійних течій в укра-

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

їнському духовному просторі. Свою популярність вона здобула передовсім власною активністю. У різні роки і в різних місцевостях до Свідків Єгови та їхньої діяльності ставилися по-різному. Одні вітали їх як релігійних просвітителів, бачили в них зразкових громадян, захоплювалися стійкістю і твердістю їхньої віри. А інші сприймали як “злісних шкідників держави”, людей з “антидержавницькою психікою”, реакційну секту тощо. Наслідком такого негативізму й було нелегальне становище Свідків упродовж усієї радянської епохи. У незалежній Українській державі вони стали офіційно зареєстрованою громадою. Їхнє право на сповідання своєї віри захищається законом, як і право об’єктивного дослідження їхньої історії. Минуле Свідків Єгови є складовою релігійної духовності України незалежно від ставлення до цієї конфесії. Безсумнівний і їхній внесок у справу гарантування свободи совісті в країні, а отже, і демократичності засад суспільного життя.

1. Артемьев А. И. Свидетели Иеговы Казахстана и Средней Азии: историко-религиоведческий анализ. 2-е изд. Алматы, 2010. 352 с.
2. Архів Президента Російської Федерації. Ф. 3. Оп. 58. Д. 180. Л. 52-53.
3. Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. 182 с., іл.
4. Бережко К. О. Поява Дослідників Біблії на західноукраїнських землях Галичини та Волині (1891–1939 рр.). *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 192. С. 117–119.
5. Будь вірний аж до смерті, і дам тобі вінець життя. *Вартова Башта*. 1926. 1 лист.
6. Віха перекладу Святого Письма в Україні. *Наше життя (газета Українського товариства глухих)*. URL: <https://ourlife.in.ua/spraviduxovni/3712-vha-perekladu-svjatogo-pisma-v-ukrayin.html>.
7. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 6991. Оп. 4. Д. 79. Л. 20.
8. ГАРФ. Ф. Р-9479 с/ч. Оп. 1 с. Д. 925. Л. 1476.
9. Голько О. Свідки Єгови – Сибірський маршрут. Львів: ТОВ Фаворит, 2002. 201 с.
10. Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1999. № 1/2. С. 419–427.
11. Дороги к храму: свидетели Иеговы. *Время*. 2020. № 22(18213). 17 марта. С. 7.
12. Ежегодное собрание 2019 года. *JW Broadcasting*. 2020. Янв. URL: https://www.jw.org/finder?srcid=share&prefer=content&applanguage=U&locale=ru&item=pub-jwb_202001_1_VIDEO&docid=1011214.
13. Жертва чи об’єкт нацистського переслідування? Київ: Міжнародна Організація з Міграції, 2001. 10 с.
14. Інтерв’ю з Іванов Сергій Мартинович. Релігійні переслідування Свідків Єгови в Україні. Дата проведення: 5.11.2004. *Приватний архів*.
15. Інтерв’ю з Микулянич Миколай Андрійович (1939 р. н.). Історія Свідків Єгови в Україні. Дата проведення: 17.02.2006 р. Місце проведення: с. Грушово (Закарпаття). Інтерв’ю провів: К. Бережко. *Приватний архів*.

16. Інтерв'ю з Тіляк Михайло (1924 р. н.). Історія Свідків Єгови в Україні. Дата проведення: 02.2006 р. Місце проведення: с. Солотвино (Закарпаття). Інтерв'ю провів: К. Бережко. *Приватний архів*.
17. Історичний архів Центру Свідків Єгови в Україні, автобіографія Верещинських. *Приватний архів*.
18. Історичний архів Центру Свідків Єгови в Україні, автобіографія Горчинського. *Приватний архів*.
19. Історичний архів Центру Свідків Єгови в Україні, автобіографія М. П'ятохи. *Приватний архів*.
20. Історичний архів Центру Свідків Єгови в Україні, автобіографія А. Марущака. *Приватний архів*.
21. Історія релігії в Україні / за ред. П. Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. 735 с.
22. Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред. А. Колодного (голова) та ін. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови). Київ-Дрогобич: Коло, 2007. 630 с.
23. Калинин В. Выступление Василия Калина перед Верховным Судом России. 20 апреля 2017. *Свидетели Иеговы в России*. URL: <https://jw-russia.org/docs/239.html>.
24. Клибанов А. И. Пятьдесят лет научного исследования религиозного сектантства. *Вопросы научного атеизма*. Москва: Мысль, 1967. Вып. 4. С. 349–384.
25. Коли стається стихійне лихо, любов спонукує нас діяти. *Офіційний сайт Свідків Єгови*. URL: <https://www.jw.org/uk/свідки-єгови/діяльність/суспільно-корисна-діяльність/допомога-постраждалим-від-стихійних-лих/>.
26. Коник В. Истины Свидетелей Иеговы. Москва: Политиздат, 1978. 111 с.
27. Коник В. В. Иллюзии свидетелей Иеговы. Москва: Сов. Россия, 1981. 176 с.
28. Кубільда С. В. Статус глухої людини у соціумі: особистість чи стигматизований індивід? *Молодь в умовах нової соціальної перспективи*: зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 16. С. 477–488.
29. Листи зі старого краю. *Вартова Башта*. 1925. 1 верес. 19 с.
30. Листи зі старого краю. *Вартова Башта*. 1925. 1 черв. 17 с.
31. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні. *Історія Євангельського движенья в Євразії: Електронна Християнська Библиотека*. 2002. 2 електрон. опт. диски (CD-ROM).
32. Мацкевич О. Л. Соціальна значущість християнських цінностей у функціонуванні сучасної української сім'ї: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2007. 198 с.
33. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. 58¹⁰. Март 1953–1991: аннотиров. кат. / под. ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко; сост. О.В. Эдельман. Москва: Международный Фонд “Демократия”, 1999. 944 с. (Россия. XX век. Документы).
34. Не лякайся мале стадо – бо ви свідки, у мене що я Бог. *Вартова Башта*. 1926. 1 верес. 16 с.
35. Одинцов М. И. Совет Министров СССР постановляет: “выселить навечно!”: сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951–1985 гг.). Москва: Объединение исследователей религии, Арт-Бизнес-Центр, 2002. 240 с.
36. Ось, йду; держи, що маєш ... ось стою і стукаю ... хто має ухо нехай слухає. *Вартова Башта*. 1926. 1 груд.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

37. Отчёт Уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Житомирской области А.С. Топольницкого за 14.04.1980 г. (исх. 75).
38. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів /за ред. Ю.С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Київ: Генеза, 1997. 400 с.
39. Полухина Ю., Одиссонова Ю. Свидетели и палачи. За что и как пытали членов запрещённой религиозной организации. *Новая газета*. 2019. № 24. 4 марта. С. 6–9.
40. Потоцький В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917 рр.): автореф. ... канд. іст. наук. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2004. 22 с.
41. Программа посвящения филиала в Украине, 19, 20 мая 2001 года. *Архив К. Бережко*.
42. Решение Верховного Суда РФ от 20.04.2017 N АКПИ17-238. *Законы, кодексы и нормативно-правовые акты Российской Федерации*. URL: <https://legalacts.ru/sud/reshenie-verkhovnogo-suda-rf-ot-20042017-n-akpi17-238/>.
43. Рігер І. Як Свідки Єгови перейшли в онлайн. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/08/20/242016/>.
44. Россия: Эскалация преследований Свидетелей Иеговы. URL: <https://www.hrw.org/ru/news/2020/01/13/337461>.
45. Рурак П. Три ареста за истину. Львов, 2008. 172 с.
46. Сектанты-иеговисты [інформаційна справка]. Поточне діловодство Комітету у справах релігії Чернівецької області. *Архив К. Бережко*.
47. Семья и Библия: научный отчет об итогах социологического исследования московской общины Свидетелей Иеговы / авт.: Антонов А. И., Медков В. М. Москва: МГУ, 2001. 32 с.
48. Сітарчук Р. Опанас Марцинкевич – один із перших проповідників штундизму на українських землях. *Історія релігії в Україні: наук. щоріч.* Львів, 2006. Кн. I. С. 551–554.
49. Стий мужно і нічого не бійся – бо Господь з тобою. Іс.Навин 1:9 *Вартова Башта*. 1926. 1 жовт.
50. Соколовський О. Проблеми релігійної ідентичності в сучасному антитринітарному русі. *Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]*. Сер.: Філософія. 2011. Вип. 8. С. 259–270.
51. У Росії розпочалася хвиля терору проти Свідків Єгови. URL: <https://jw.org/uk/новини/юридична-ситуація/в-окремих-країнах/росія/хвиля-терору-проти-свідків-єгови>.
52. Узники совести. *Свидетели Иеговы в России*. URL: <https://jw-russia.org/prisoners.html>.
53. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ, м. Київ). Ф. 127: Київская Духовная Консисто́рия. Оп. 1064: Борьба православия со штундистам, год 1915. Спр. 513: Борьба православной церкви с сектанством. Арк. 4.
54. ЦДАУ, м. Київ. Ф. 127: Київская Духовная Консисто́рия. Оп. 1003: Выход из православия к штундистам, год 1904. Спр. 46: По вопросу о разрешении к обращению в народ рукописи “Камень оторвавшийся от Горы и покати вшийся”.
55. ЦДАУ, м. Київ. Ф. 127: Київская Духовная Консисто́рия. Оп. 1003: Выход из православия к штундистам, год 1904. Спр. 46: Аннотация документа Об изъятии из обращения иеговистских брошюр.
56. “Цікаві листи”. *Вартова Башта*. 1925. 1 трав.
57. Що означає любити свого ближнього. *Вартова башта оголошує Царство Єгови*. 2006. 1 груд. С. 25–29.

58. Щорічник Свідків Єгови 2002. Зельтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур. 2002. С. 119–255. (Розділ: Україна).
59. Щорічник Свідків Єгови 2006. Зельтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур. 2006. С. 66–161. (Розділ: Румунія).
60. Щорічник Свідків Єгови 2008. Зельтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур. 2008. С. 66–255. (Розділ: Росія).
61. Я – Господь і нема іншого; я підпереза в тебе, хоч ти мене й не знаєш. Іс. 45:5. *Вартова Башта*. 1927. 1 лют.
62. Яроцький П. Л. Нові тенденції у світорозумінні, світосприйнятті, практичній діяльності пізньопротестантських конфесій в Україні. *Релігійна свобода*. 2012–2013. № 17–18. С. 87–96.
63. Amnesty International возмущена чудовищным приговором крымскому Свидетелю Иеговы Артёму Герасимову. URL: <https://eurasia.amnesty.org/2020/06/05/amnesty-international-vozmushhena-chudovishhnym-prigovorom-krymskomu-svidetelyu-iegovy-artjomu-gerasimovu/>.
64. Berezhko K. Multiple Diktaturerfahrungen der Zeugen Jehovas in der Ukraine im. 20. Jahrhundert / Berezhko K., Slupina W. Die Zeugen Jehovas in Ostmittel-, Südost- und Südeuropa. *Religion – Staat – Gesellschaft*. 2007. 8 Jahrgang.

References

1. Artemev, A. Y. (2010). *Svydetely Yehovy Kazakhstana y Srednei Azyy: ystoryko-relyhyovedcheskyi analiz, 2-e yzd.*, Almaty, 352 s. (in Rus.).
2. Arkhiv Prezydenta Rosiiskoi Federatsii, f. 3, op. 58, d. 180, l. 52–53. (in Rus.).
3. Berezhko, K. (2005). *Istoriia Svidkiv Yehovy na Zhytomyrshchyni*, Zhytomyr, Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 182 s. (in Ukr.).
4. Berezhko, K. O. (2011). *Poiava Doslidnykiv Biblii na zakhidnoukrainskykh zemliakh Halychyny ta Volyni (1891–1939 rr.)*, *Kultura narodov Prychernomoria*, no. 192, s. 117–119. (in Ukr.).
5. (1926). *Bud virnyi azh do smerti, i dam tobi vinets zhyttia*, *Vartova Bashta*, 1 lyst. (in Ukr.).
6. *Vikha perekladu Sviatoho Pysma v Ukraini, Nashe zhyttia (hazeta Ukrainskoho tovarystva hlukhykh)*. Retrieved from <https://ourlife.in.ua/spraviduxovni/3712-vha-perekladu-svjatogo-pisma-v-ukrayin.html>. (in Ukr.).
7. *Hosudarstvennyi arkhiv Rossyiskoi Federatsyy (dali – HARF)*, f. 6991, op. 4, d. 79, l. 20. (in Rus.).
8. HARF, f. R-9479 s/ch., op. 1 s., s. 925, l. 147b. (in Rus.).
9. Holko, O. (2002). *Svidky Yehovy – Sybirskyi marshrut*, Lviv, TOV Favoryt., 201 s. (in Ukr.).
10. Delehan, M. (1999). *Dokumenty Derzhavnoho arkhivu Zakarpatskoi oblasti pro peresliduvannia sektantiv-yehovistiv u 1947–1953 rr.*, *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, no. 1/2, s. 419–427. (in Ukr.).
11. (2020). *Dorogi k khramu: svideteli Iegovy*, *Vremia*, no 22(18213), 17 marta, s. 7. (in Rus.).
12. (2020). *Ezhehodnoe sobranie 2019 hoda*, *JW Broadcasting*, Yanv. Retrieved from https://www.jw.org/finder?srcid=share&prefer=content&applanguage=U&locale=ru&item=pub-jwb_202001_1_VIDEO&docid=1011214. (in Rus.).

13. (2001). Zhertva chy obiekt natsysttskoho peresliduvannia? Kyiv, Mizhnarodna Orhanizatsiia z Mihratsii, 10 s. (in Ukr.).

14. (2004). Interviu z Ivanov Serhii Martynovych. Relihiini peresliduvannia Svidkiv Yehovy v Ukraini, data provedennia: 5.11, *pryvatnyi arkhiv*. (in Ukr.).

15. (2006). Interviu z Mykulianych Mykolai Andriiovych (1939 r. n.). Istoriia Svidkiv Yehovy v Ukraini, data provedennia: 17.02, mistse provedennia: s. Hrushovo (Zakarpattia), intervui proviv: K. Berezhko, *pryvatnyi arkhiv*. (in Ukr.).

16. (2006). Interviu z Tilniak Mykhailo (1924 r. n.). Istoriia Svidkiv Yehovy v Ukraini, data provedennia: 02, mistse provedennia: s. Solotvyno (Zakarpattia), intervui proviv: K. Berezhko, *pryvatnyi arkhiv*. (in Ukr.).

17. Istorychnyi arkhiv Tsentru Svidkiv Yehovy v Ukraini, avtobiohrafia Vereshchynskykh, *pryvatnyi arkhiv*. (in Ukr.).

18. Istorychnyi arkhiv Tsentru Svidkiv Yehovy v Ukraini, avtobiohrafia Horchynskoho, *pryvatnyi arkhiv*. (in Ukr.).

19. Istorychnyi arkhiv Tsentru Svidkiv Yehovy v Ukraini, avtobiohrafia M. Piatokhy, *pryvatnyi arkhiv*. (in Ukr.).

20. Istorychnyi arkhiv Tsentru Svidkiv Yehovy v Ukraini, avtobiohrafia A. Marushchaka, *pryvatnyi arkhiv*. (in Ukr.).

21. (1999). Istoriia religii v Ukraini / za red. P. L. Yarotskoho, Kyiv, Znannia, 735 s. (in Ukr.).

22. (2007). Istoriia religii v Ukraini: u 10 t. / za red. A. Kolodnogo ta in., Kyiv, Drohobych, Kolo, t. 6: Piznii protestantyzm v Ukraini (piatydesiatnyky, adventysty, svidky Yehovy), 630 s. (in Ukr.).

23. Kalyn, V. (2017). Vystuplenye Vasylyia Kalyna pered Verkhovnym Sudom Rossyy. 20 apreliia. *Svydetely Yehovy v Rossyy*. Retrieved from <https://jw-russia.org/docs/239.html>. (in Rus.).

24. Klybanov, A. Y. (1967). Piatdesiat let nauchnogo yssledovannia relyhyoznogo sektantstva, *Voprosy nauchnogo ateyzma*, Moskva, Mysl, vyp. 4, s. 349–384. (in Rus.).

25. Koly staitesia stykhiine lykho, liubov sponukuie nas diiaty, *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/svidky-yehovy/diialnist/suspilno-korysna-diialnist/dopomoha-postrazhdalym-vid-stykhiinykh-lykh/>. (in Ukr.).

26. Konik, V. V. (1978). Istyny Svideteley Iegovy, Moskva, Polytyzdat, 111 s. (in Rus.).

27. Konyk, V. V. (1981). Illiuzii svideteley Iegovy, Moskva, Sov. Rossyia, 176 s. (in Rus.).

28. Kubilda, S. V. (2017). Status hlukhoi liudyny u sotsiimi: osobystist chy styhmatyzovanyi indyvud? *Molod v umovakh novoi sotsialnoi perspektyv*: zb. nauk. pr., Kyiv, vyp. 16, s. 477–488. (in Ukr.).

29. (1925). Lysty zi staroho kraiu, *Vartova Bashta*, 1 veres. (in Ukr.).

30. (1925). Lysty zi staroho kraiu, *Vartova Bashta*, 1 cherv. (in Ukr.).

31. Liubashchenko, V. I. (2002). Istoriia protestantyzmu v Ukraini, *Istoriia Evanhelskogo dvizheniya v Evrazii: Elektronnaya Khristianskaya Biblioteka* [on CD-ROM]. (in Ukr.).

32. Matskevych, O. L. (2007). Sotsialna znachushchist khrystyianskykh tsinnosti v funktsionuvanni suchasnoi ukrainskoi simi: dys. ... kand. filol. nauk, Kyiv, 198 s. (in Ukr.).

33. (1999). Nadzornye proyzvodstva Prokuratury SSSR po delam ob antysovetskoii ahytatsyy y propahande. 5810. Mart 1953–1991: annotyrov. kat. / pod. red. V. A. Kozlova y S. V. Myronenko; sost. O. V. Edel'man, Moskva, Mezhdunarodnyi Fond "Demokratyia", 944 s. (Rossyia. KhKh vek. Dokumenty). (in Rus.).

34. (1926). Ne liakaisia male stado – bo vy svidky, u mene shcho ya Boh, *Vartova Bashta*, 1 veres. (in Ukr.).
35. Odyntsov M. Y. (2002). Sovet Ministrov SSSR postanovliaet: “vyselit navechno!”: Sbornik dokumentov i materialov o Svidetelyakh Iegovy v Sovetskom Soyuze (1951–1985 gg.), Moscow, Obyedinenye issledovatelei religii, Art-Biznes-Tsentr, 240 s. (in Rus.).
36. (1926). Os, ydu; derzhy, shcho maiesh ... os stoiu i stukaiu ... khto maie ukho nekhai slukhaie, *Vartova Bashta*, 1 hrud. (in Ukr.).
37. (1980). Otchet Upolnomochennoho Soveta po delam relyhyi pry SM USSR po Zhytomyrskoi oblasti A. S. Topolnytskoho za 14.04. 1980 h. (yskh. 75). (in Rus.).
- 38.(1997). Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk: navch. posib. dlia studentiv vyshch. navch. zakladiv / za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, Kyiv, Heneza, 1997, 400 s. (in Ukr.).
39. Polukhina, Yu. Odissonova, Yu. (2019). Svideteli i palachi. Za chto i kak pytali chlenov zapreshchenoy religioznoy organyzatsii, *Novaya gazeta*, no. 24, 4 marta, s. 6–9. (in Rus.).
40. Pototskyi, V. P. (2004). Relihiine sektantstvo v Kharkivskii hubernii (1861–1917 rr.) (thesis summary), Kharkiv, Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina, 22 s. (in Ukr.).
41. Prohramma posviashcheniya fylyala v Ukraine, 19, 20 maia 2001 hoda, *Arkhiv K. Berezsko*. (in Rus.).
42. Reshenye Verkhovnoho Suda RF ot 20.04.2017 N AKPY17-238. *Zakony, kodeksy y normatyvno-pravovye akty Rossyiskoi Federatsyy*. Retrieved from <https://legalacts.ru/sud/reshenie-verkhovnogo-suda-rf-ot-20042017-n-akpi17-238/>. (in Rus.).
43. Riher, I. Yak Svidky Yehovy pereishly v onlain. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/08/20/242016/>. (in Ukr.).
44. Rossyia: Eskalatsyia presledovanyi Svydetelei Yehovy. Retrieved from <https://www.hrw.org/ru/news/2020/01/13/337461>. (in Rus.).
45. Rurak, P. (2008). Tri aresta za istinu, Lvov, 172 s. (in Rus.).
46. Sektanty-yehovysty [informatsiina spravka]. Potochne dilovodstvo Komitetu u spravakh religii Chernivetskoj oblasti. *Arkhiv K. Berezsko*. (in Rus.).
47. (2001). Semia y Byblyia: nauchnyi otchet ob ytihakh sotsyolohycheskoho yssledovanyia moskovskoi obshchyny Svydetelyi Yehovy / avt.: Antonov A. Y., Medkov V. M., Moskva, MHU, 32 s. (in Rus.).
48. Sitarchuk, R. (2006). Opanas Martsynkevych – odyz iz pershykh propovidnykiv shtundyizmu na ukrainskykh zemliakh, *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorich., Lviv, kn. I, s. 551–554. (in Ukr.).
49. (1926). Stii muzhno i nichoho ne biisia – bo Hospod z toboiu. Is.Navyn 1:9, *Vartova Bashta*, 1 zhovt. (in Ukr.).
50. Sokolovskyi, O. (2011). Problemy relihiinoi identychnosti v suchasnomu antytrynitarnomu rusi, *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”]*, ser.: Filozofia, vyp. 8, s. 259–270. (in Ukr.).
51. U Rosii rozpochalasia khvyliia teroru proty Svidkiv Yehovy. Retrieved from <https://jw.org/uk/novyny/iurydychna-sytuatsiia/v-okremykh-krainakh/rosiia/khvyliia-teroru-proty-svidkiv-yehovy>. (in Ukr.).
52. Uznyky sovesty. Svydetely Yehovy v Rossyy. Retrieved from <https://jw-russia.org/prisoners.html>. (in Rus.).

53. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (dali – TsDIAU, m. Kyiv), f. 127: Kievskaiia Dukhovnaia Konsystoriia, op. 1064: Borba pravoslavlyia so shtundystam, hod 1915, spr. 513: Borba pravoslavnoi tserkvy s sektanstvom, ark. 4. (in Rus.).

54. TsDIAU, m. Kyiv, f. 127: Kievskaiia Dukhovnaia Konsystoriia, op. 1003: Vykhod yz pravoslavlyia k shtundystam, hod 1904, spr. 46: Po voprosu o razreshenyy k obrashcheniyu v narod rukopysy “Kamen otorvavshyisia ot Hory y pokaty vshyisia”. (in Rus.).

55. TsDIAU, m. Kyiv, f. 127: Kievskaiia Dukhovnaia Konsystoriia, op. 1003: Vvykhod yz pravoslavlyia k shtundystam, hod 1904, spr. 46: Annotatsyia dokumenta Ob yziatyy yz obrashchenyia yehovystskykh broshyur. (in Rus.).

56. (1925). Tsikavi lysty, *Vartova Bashta*, 1 trav. (in Ukr.).

57. (2006). Shcho oznachaie liubyty svoho blyzhnoho, *Vartova bashta oholoshuie Tsarstvo Yehovy*, 1 hrud., s. 25–29. (in Ukr.).

58. (2002). Shchorichnyk Svidkiv Yehovy 2002, Zelters, Tovarystvo Vartovoi Bashty, Biblii i broshur, 255 s. (in Ukr.).

59. (2006). Shchorichnyk Svidkiv Yehovy 2006, Zelters, Tovarystvo Vartovoi Bashty, Biblii i broshur, 255 s. (in Ukr.).

60. (2008). Shchorichnyk Svidkiv Yehovy 2008, Zelters, Tovarystvo Vartovoi Bashty, Biblii i broshur, 255 s. (in Ukr.).

61. (1927). Ya – Hospod i nema inshoho; ya pidpereza v tebe, khoch ty mene y ne znaiesh is. 45:5, *Vartova Bashta*, 1 liut. (in Ukr.).

62. Yarotstskyi, P. L. (2012–2013). Novi tendentsii u svitorozuminni, svitospryniatti, praktychnii diialnosti piznoprotestantskykh konfessii v Ukraini, *Relihiina svoboda*, no. 17–18, s. 87–96. (in Ukr.).

63. Amnesty International vozmushchena chudovyshchnym pryhovorum krymskomu Svydeteliu Yehovy Artemu Herasymovu. Retrieved from <https://eurasia.amnesty.org/2020/06/05/amnesty-international-vozmushchena-chudovishhnym-prigovorom-krymskomu-svidetelyu-iegovy-artyomu-gerasimovu/>. (in Rus.).

64. (2007). Berezhko K. Multiple Diktaturerfahrungen der Zeugen Jehovas in der Ukraine im. 20. Jahrhundert / Berezhko K., Slupina W. Die Zeugen Jehovas in Ostmittel-, Sьdost- und Sьdeuropa. Religion – Staat – *Gesellschaft*, 8 Jahrgang.